

TÜRKİYE'DE İŞ DÜNYASININ TÜRKİYE-AVRUPA BİRLİĞİ İLİŞKİLERİNE BAKIŞI

Hakkari Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Siyaset bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü
ekremyasarakaty@hakkari.edu.tr
ORCID 0000-0001-9157- 6133

ÖZ

Türkiye-Avrupa Birliği (AB) ilişkileri gerek Türkiye içinde gerekse Türkiye dışında pek çok kesinin ilgilendiği bir alan olmuştur. Özellikle Türkiye içinde düşünce kuruluşlarından siyasi partilere, kamuoyundan iş dünyasına kadar hemen her kesim Türkiye'nin AB ile olan ilişkilerini incelemekte ve faaliyetlerine bu doğrultuda yön vermektedir. Bu çalışma da Türkiye'deki iş dünyasının Türkiye-AB ilişkilerine nasıl baktığı, neden bu şekilde baktığını ele alacaktır. Çalışmada AB ile bağlantılı olan, Türkiye-AB ilişkilerine ilişkin raporlar hazırlayan ve Türkiye-AB ilişkilerini etkileyen dört kurum ele alınmıştır. Çalışmada tümevarım yöntemi kullanılarak bir analiz yapılacaktır. Çalışmanın temel sorunsalı iş dünyasının Türkiye-AB ilişkilerine neden destek verdiğine ve tam üyelik dışında ortaya atılan modellere karşı çıktığına yönelik olacaktır.

Anahtar sözcükler: İş dünyası, Türkiye, Avrupa Birliği, üyelik süreci.

OVERVIEW OF THE BUSINESS WORLD IN TURKEY TO TURKEY-EU RELATIONS

ABSTRACT

Turkey-European Union (EU) relations have become interested in the precise area where many outside of Turkey and Turkey. In particular, almost all parts from think-thanks to political parties, from public opinion to the business world, examined to Turkey-EU relations and served its activities

in this direction. This study dealt with how the business world in Turkey Turkey-EU relations, will examine the reasons discussed in this manner. In this study, four organizations were examined which links with the EU, prepares reports on Turkey-EU relations and effected to Turkey-EU relations. In the study, an analysis will be made using the induction method. The basic question of the study of the business world that gave support to Turkey-EU relations and the reasons for that would be opposed to the models put forward other than full membership.

Key Words: Business world, Turkey, The European Union, accession process.

1. GİRİŞ

Avrupa Birliği ve Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri hem Türkiye içinde hem de Türkiye dışında pek çok kesimin ilgilendiği alanlar olmuştur. Türkiye içinde Avrupa Birliği ve Türkiye-AB ilişkileri konuları gündeme geldiğinde siyasi partilerden kanaat önderlerine sivil toplum kuruluşlarından iş dünyasına kadar hemen her kesim görüş bildirmiş hatta zaman zaman ilişkileri etkileyecek hamleler yapmışlardır. İş dünyası da bu kesimlerin başında yer almıştır.

İş dünyası hem Türkiye'nin iç politikasını hem de dış politikasını etkiler bir hale gelmiştir. Zaman zaman hükümetlerin bile değişmesine neden olmuştur. Örneğin 1979'da TUSİAD vermiş olduğu ilanlarla dönemin hükümetinin değişmesine neden olmuştur. Genel olarak iş dünyası Türkiye'nin AB üyelik sürecini desteklemektedir. Üstelik Türkiye-AB ilişkilerini geliştirmek için kendileri de yoğun bir çaba harcamaktadır. Örneğin Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) Avrupa Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği (EUROCHAMBERS) işbirliği ile Türkiye-AB İş Dünyası Diyaloğu Projesini yürütmektedir. Bu projedeki amaç Türkiye

ve AB iş dünyası arasında karşılıklı bilgi ve anlayışın geliştirilmesi, Türkiye-AB iş dünyası arasındaki entegrasyonun teşvik edilmesi ve Türkiye'nin AB üyeliğinden dolayı ortaya çıkacak zorluklar ve fırsatlardan haberdar olmak olmuştur (TOBB, 2018).. Diğer yandan bu proje ile Türkiye'nin AB üyelik sürecine de katkı yapmak istenmiştir. TÜSİAD ve TİSK de üyesi Avrupa Özel Sektör Konfederasyonu toplantısında iş dünyasının krizden çıkış planında Türkiye'nin AB üyeliğinin öncelikler arasında olduğunu belirterek bu konuda çalışmalar yapmaktadırlar. Bu nedenle iş dünyası da Türkiye-AB ilişkilerinin gelişiminde pay sahibi olmuştur (TÜSİAD, 2008)

Bu çerçevede çalışmanın temel konusunu iş dünyasının AB bütünleşmesine, Türkiye-AB ilişkilerine bakışı oluşturmaktadır. Çalışmada AB ile bağlantılı olan TÜSİAD, TOBB, İKV ve TİSK olmak üzere dört kurum üzerinden değerlendirme yapılacaktır. Çalışmada tümevarımsal bir yöntemle hareket edilmiş ve çalışmada iş dünyasının Türkiye'nin AB üyelik sürecine destek verdiği ve tam üyelik dışında hiçbir seçeneğe sıcak bakmadığı tespiti yapılmıştır.

2. İŞ DÜNYASININ TÜRKİYE-AB İLİŞKİLERİNE BAKIŞI

2.1. Türkiye Sanayici ve İş Adamları Derneği (TÜSİAD)

Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği (TÜSİAD), 1971 yılında İstanbul merkezli önde gelen işadamları tarafından kurulan bir örgüttür. Daha evvel TİSK, TOBB gibi kuruluşlarda bir araya gelen işadamları, bağımsız hareket edemedikleri gerekçesiyle hükümete karşı etkili bir güç olmak adına bir araya gelmiş ve birleşme kararı almışlardır. 2 Nisan 1971'e 12 sanayicinin verdiği imza sonucu hükümet örgütün kuruluşunu 20 Mayıs 1971'de resmen kabul etmiştir. TÜSİAD kendisini

demokrasinin çağdaş düzeyde gelişimini sağlamak, Türkiye’de serbest piyasa ekonomisinin bütün kurallarıyla işlenmesini sağlamak için kurulan bir kuruluş olarak görmektedir (TÜSİAD, 2020). Ekonomik açıdan güçlü olması nedeniyle toplumda dikkat çeken ve görüşleri önemsenen bir kuruluş olan TÜSİAD, hükümetlere iç ve dış politika konusunda önerilerini içeren pek çok rapor sunmaktadır. Bu öneriler her zaman hükümetler tarafından dinlenmese de özellikle kamuoyunun dikkatini çeken bazı durumlarda hükümetleri zor durumda bırakabilmektedir. Örneğin 1970’lerin sonunda Bülent Ecevit’in Başbakanlığı döneminde Ortak Pazara girmeyi reddetmesi üzerine TÜSİAD verdiği gazete ilanlarıyla Ecevit hükümetinin yıpranıp düşmesine neden olmuştur. Öyle ki bu durum “*patronlar kulübü Ecevit’i koltuğundan etti*” ibaresini Türk siyasi tarihine kazandırmış ve hükümetin değişmesine yol açmıştır (Türk, 2008: 19).

Türkiye’nin AB’ye tam üyeliğini ulusal bir politika olarak görüp destekleyen TÜSİAD, Türkiye’nin uluslararası alanda saygınlık kazanması, ekonomik rekabeti oluşturmak, toplumsal istikrarı sağlamak, çağdaş bir toplumsal yapı oluşturmak modernleşmek, uluslararası ekonomik gücünü ve demokratik saygınlığını artırmak için AB üyelik sürecini önemli görmüştür (Yılmaz, 2013: 12). Sürecin sürekli gündemde kalması ve daha yakından takip edilebilmesi için 1995’te Brüksel’de bir temsilcilik açmıştır. TÜSİAD için AB, küreselleşen dünyada politik modernleşme ve ekonomik kalkınma, devlet yapısında reform yapma, yabancı sermayenin artması ve ekonomik krizlerle mücadele edebilmek için bir araç olarak görülmüştür (Cicioğlu, 2103:153).

TÜSİAD 2000’li yılların başına kadar AB üyelik sürecinde yaşanan sorunların ve tikanlıkların Türkiye’den kaynaklandığını ve Türkiye yükümlülüklerini yerine getirmediği

için pürüzlerin çıktığını düşünmüştür. Bu dönemde TÜSİAD, AB'nin Türkiye'yi tam üye olarak kabul edeceğini ancak Türkiye tam üyelik için gerekli reformları ve yükümlülükleri yerine getiremediği için bu hakkı kazanamadığını bu yüzden Türkiye'nin hızlı bir şekilde gerekli şeyleri yapması gerektiğini söylemiştir. Ancak bu tavrı 2004 ile birlikte değiştirmiştir. Yeni dönemde TÜSİAD AB'ye de eleştiriler getirmeye başlamış ve artık AB ile ilişkilerde teslimiyetçi bir çizgi izlenmemesi, hak ve yükümlülükler göre ilişkilerin devam etmesinden yana olduklarını belirtmiştir (Gürpınar, 2006: 237).

AB'ye tam üyelik konusunun iç politika malzemesi yapılmaması gerektiğini söyleyen TÜSİAD, sürecin partiler üstü bir biçimde ele alınması için çalışmalar yapmıştır. Örneğin *“Türkiye: Nasıl Bir Gelecek?”* başlıklı bir gazete ilanı yayımlamıştır. Bu ilanda Türkiye'nin kesin olarak görüşmelere başlayamaması durumunda yabancı sermayenin ülkeden çıkacağını, Türkiye'ye borç veren kuruluşların da artık eskisi kadar istekli olmayacaklarını söylenmektedir. Böyle bir ortamda ise Türkiye'nin gelecek planları bulanıklaşıp uygulanan ekonomik programın başarısız olacağı düşünülmektedir (TÜSİAD, 2002a). Bu ilanın ardından Süheyl Batum TÜSİAD adına *“Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri ve AB Kopenhag Siyasi Kriterleri: Görüşler Öncelikler No. 3-4: Ölüm Cezası, Kültürel Yaşam ve Bireysel Özgürlükler”* başlıklı bir rapor hazırlamıştır. Rapor genel olarak diğer aday ülkeler gibi Türkiye'nin de AB'ye tam üye olması için gerekli reformları yerine getirmesi gerektiği, bu reformların bir ön koşul olmaktan ziyade Kopenhag Kriterlerine uyumu sağlamak için gerekli olduğu ifade edilmiştir (TÜSİAD, 2002b). Bunların yanında TCK'nın 301. maddesine dayanılarak bazı yazar ve akademisyenlerin gözaltına alınmasını ifade özgürlüğüne aykırı olarak gören TÜSİAD, siyasi parti yasasını, % 10 seçim barajını

da demokratikleşmeye engel olarak görmektedir. Diğer yandan İmam Hatip Liselilerin üniversiteye girişi hususunda yaşanan tartışmalardan da rahatsız olan TÜSİAD bu sorunların Türkiye-AB İlişkilerinde negatif etkiler yaratabileceğini söylemiştir. Bu eleştirilerin yanı sıra TÜSİAD 2004 sonrasında yapılan reformların devam etmesi yönünde hükümete destek vermiş ve AB üyelik sürecini canlı tutmaya çalışmıştır (Cicioğlu, 2013: 160). Örneğin 2007’de “1 Ocak 2014 Tarihinde Avrupa Birliği’ne Tam Üyelik Hedefine Doğru: Güçlü Demokrasi, Güçlü Sosyal Yapı ve Güçlü Ekonomi” başlıklı raporu ile Türkiye’nin tam üyelik hedefi 1 Ocak 2014 olarak konulmuştur. Ayrıca sürecin Türk kamuoyuna iyi anlatılması gerektiği ifade edilmiş ve tam üyelik sürecinin partiler üstü bir anlayışa ele alınarak daha sağlıklı bir yürüyeceğini belirtilmiştir (TÜSİAD, 2014).

TÜSİAD, Türkiye’nin AB’ye tam üyeliğini Türkiye’nin demokratikleşmesi için gerekli görmekte ve süreç içinde yapılan reformların AB’ye üye olmak için değil de Türkiye’nin gelişmesi için yapılması gerektiğini belirtmektedir. Bunun sağlanması için AB üyelik sürecinin partiler üstü bir anlayışla ele alınması gerektiğini söyleyen TÜSİAD, Türkiye’ye son dönemlerde Almanya ve Fransa gibi üye ülkeler tarafından tam üyelik dışı bir seçenek olan “İmtiyazlı Ortaklık” seçeneğine ise şiddetle karşı çıkmaktadır. TÜSİAD’a göre “İmtiyazlı Ortaklık” seçeneğinin Türkiye için iyi ya da kötü olması seçeneğin nasıl tanımlandığına bağlıdır. TÜSİAD yetkilisi, eğer seçenek Türkiye-AB ilişkilerini bir kademe daha ileri düzeye taşıyacaksa seçeneğin kabul edilmesinde bir sakınca yoktur. Ancak seçenek Sarkozy ve Merkel tarafından tam üyeliğe alternatif bir yol olarak tanımlanmaktadır. Bu ise TÜSİAD için kabul edilemez bir şeydir. TÜSİAD için Türkiye’nin AB’ye tam üyeliği temel hedeftir. Çünkü AB, Türkiye’nin modernleşme ve gelişme

projesidir. Bu yüzden de temel hedef tam üyelik olsa bile TÜSİAD için asıl önemli olan sürecin kendisidir. Yani sürecin sonunda Türkiye, AB'nin üstünde bir noktaya geldiği durumda Türkiye için AB temel hedef olmaktan çıkacaktır. Bu nedenle Kıbrıs ve Fransa yüzünden süreç bloke edilip yavaş ilerlese de Türkiye tam üyelik hedefine uygun olarak hareket etmelidir. Çünkü Türkiye'nin AB'ye tam üyeliği, AB'nin kurumsal yapısında yaratacağı değişimden korkulduğu için istenirse de AB'nin küresel bir güç olması için Türkiye'nin tam üyeliği gerekli görülmektedir. Bu yüzden Türkiye öncelikli olarak kendisini insan hakları, demokrasi, hukukun üstünlüğü gibi alanlarda geliştirmeli ve kalitesini artırmalıdır. Bu sayede Türkiye'nin Kıbrıs gibi sorunların çözümünde eli güçlenebilecek ve “İmtiyazlı Ortaklık” seçeneği gibi tam üyeliğe alternatif modellerin de önüne geçilmiş olacaktır.

2.2. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB)

Türkiye’de oda ve borsa üyelerinin çıkarlarının daha iyi korunması için onları tek bir çatı altında toplamak amacıyla 1952 yılında kurulan TOBB, tüzel kişiliğe sahip mesleki bir üst kuruluştur. Temel amacı Türk girişimcilerin küresel rekabet ortamında daha iyi ve rahat çalışması olan TOBB, yaklaşık 364 oda ve borsadan oluşmakta ve Türkiye’de faaliyet gösteren tüm gerçek ve tüzel kişilerin kamu hukuku statüsüne göre kaydolma zorunluluğu olan bir kuruluştur (TOBB, 2020). 1999 Helsinki Zirvesi ile elde edilen aday ülke statüsü itibarıyla kendisini AB şartlarına göre yeniden yapılandırmaya başlayan TOBB uzman yetişmesi amacıyla TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesini, özel sektörün karar-alma mekanizmasında etkin olmak için de “Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı” (TEPAV)’ı kurmuştur (Cicioğlu, 2011: 171).

1980’lerde yeni dış Pazar araştırması yapan TOBB, Birlik ile ilişkiler yoğunlaşmış ve her platformda Türkiye’nin Birliğe tam üyeliğini desteklemiştir. TOBB’a bağlı bazı odaların Türkiye’nin Birliğe tam üyeliğine bakışında çekinceler olduğu görülse de genel olarak TOBB’un tutumu olumlu olmuştur. Öyle ki 1996’da Birlik ile ilişkileri geliştirmek ve güçlendirmek için Brüksel’de bir temsilcilik açmıştır. TOBB, Türkiye’nin demokrasi ve insan hakları konularında AB standartlarına uyum konusunda sorunlar yaşadığını kabul etmekte ve bu sorunların çözümlerine ilişkin çalışmalar yapmaktadır. Bu çalışmalardan biri “Doğu Sorunu: Teşhisler ve Tespitler” dir. Bu çalışmada çoğulculuk bilinci, sivil katılımlı devlet projesi, şiddetin terörizmle mücadelede işe yaramadığı ve bu anlamda demokrasi ve temel hak ve özgürlüklerin askıya alınmaması gerektiği anlatılmıştır. Çalışmalardan diğerleri ise “Anayasa 2000: Türkiye Cumhuriyeti İçin Anayasa Önerisi” ve “Siyasi Partiler ve Seçim Kanunları Önerisi”dir (Uzun, 2011: 244). Bu çalışmaya göre AB’ye aday bir ülke için 1982 Anayasası’nın yetersiz ve yaygın şiddet oluşturduğu ve yeni bir düzenlemenin yapılması gerektiği anlatılmaktadır. Diğer çalışma ise siyasi yapıda istikrarı sağlamak için yapılmıştır. Buna göre Türkiye’de % 10’luk baraj sisteminin sıkıntılı olduğu ve Batı tarzı bir demokrasi için seçim barajına ilişkin değişiklik yapılması gerektiğini belirtmektedir (Keyman, Erdem ve Ağırdır, 2013: 29).

Bu çalışmalarla Türkiye’nin AB’ye tam üye olarak kabul edilmesinin kolaylaşacağı üzerinde duran TOBB, son dönemde Türkiye-AB ilişkilerindeki yavaşlamada Türkiye kadar AB’nin de sorumlu olduğunu söylemeye başlamıştır (TOBB, 2011). Bu durumun Türkiye’nin demokratikleşme sürecini de yavaşlattığını ve AB ile Türkiye arasında kamplaşmayı artırdığını söyleyen TOBB, Türkiye’nin AB’ye tam üye

olmasıyla birlikte gerçekleşecek müktesebat uyumu sayesinde müteşebbislerinin elinin güçleneceğine, kuralların olacağına, bu kuralların herkese eşit olarak uygulanacağına ve keyfilğin ortadan kalkacağına inanmaktadır (Cicioğlu, 2013: 175).

2005 yılında müzakerelerin başlamasıyla birlikte TOBB'un AB'ye olan ilgisi iyice artmıştır. AB'ye ilişkin olarak pek çok toplantı düzenleyen ve AB'ye yeni üye olmuş devlet temsilcilerini de davet ederek üyelik süreçleri hakkında bilgi sahibi olan TOBB müzakerelerin yavaşlamasına ilişkin olarak AB'ye eleştirilerini sunmuştur. 2008 yılında yayınladığı raporda 10 fasılda müzakerelerin başladığı, Ek Protokol yüzünden sekiz başlığın askıda olduğu, üyelik tarihi konusunda net bir tarihin olmadığı belirtilmiştir. Küresel ekonomik kriz ve AB'nin durumu düşünüldüğünde Türkiye'nin süreçten kopmaması gerektiğini söyleyen TOBB,2008'de yayımlanan Ulusal Programı olumlu karşılamış ancak KOB'da belirtilen temel önceliklerin belirlenmesinde yetersiz görülmüştür (TEPAV, 2008).

TÜSİAD'dan farklı olarak TOBB'un AB konusundaki beklentisi demokrasiden çok ekonomik olmuştur. AB'ye tam üyelik ile Türkiye'de siyasi ve ekonomik istikrarın sağlanacağını düşünen TOBB, bu sayede iş insanlarının daha avantajlı bir ortamda çalışacaklarını ve yüksek büyüme rakamları sayesinde yatırımcıların fayda sağlayacağını söylemektedir. Aynı zamanda TOBB AB üyeliğiyle şeffaf kurallara dayalı bir ekonomiyle kayıt dışı bir ekonomi oluşmasının da önüne geçilecektir. Diğer yandan Türkiye her konu ve alanda Avrupa standartlarına ulaşacak, hayat standartları artacak ve ekonomi canlanacaktır. Bu sebeplerden ötürü TOBB, Türkiye'nin AB üyeliğini desteklemekte ve bazı AB üyesi devletler tarafından ortaya atılan "*İmtiyazlı Ortaklık*" seçeneğine karşı çıkmaktadır (Bora, 2002: 310).

TOBB “İmtiyazlı Ortaklık” konusuna bünyesinde fazla yer vermemektedir. Çünkü TOBB’a göre Türkiye’nin AB konusundaki hedefi tam üyeliktir ve bunun bir alternatifi bulunmamaktadır. Diğer yandan AB’nin Türkiye’yi iktisadi ve siyasi olarak da dışarıda tutması gerçekçi görünmemektedir. Çünkü Türkiye Avrupa’nın altıncı büyük ekonomisine sahip önemli bir ticari ortağıdır. Pek çok Avrupa firması Türkiye’de iş yapmaktadır. Bu yüzden ne Türkiye’de ne de Avrupa’da özellikle iş dünyasında “İmtiyazlı Ortaklık” seçeneğine çok sıcak bakılmamaktadır. TOBB’a göre Türkiye AB ile üyelik müzakerelerini sürdüren bir ülkedir. Müzakereler yavaş da işlese önemli olan şey AB’ye tam üyelik için gerekli koşulları sağlamaktır. Bu koşullar eksiksiz yapıldığı takdirde üyelik muhtemeldir. Tam üyelik durumunda da hem Türkiye hem de ekonomik kriz yaşayan AB önemli kazançlar sağlayacaktır.

2.3. İktisadi Kalkınma Vakfı (İKV)

İktisadi Kalkınma Vakfı (İKV), 1965 yılında İstanbul Sanayi Odası ve İstanbul Ticaret Odası’nın çabalarıyla Türkiye-AB ilişkileri hakkında Türk iş dünyasını ve kamuoyunu bilgilendirmek amacıyla kurulmuş bir kuruluştur. Kurulduğu andan itibaren yaptığı faaliyet ve çalışmalarla hem AB nezdinde hem de ülkemizde etkili olmuş ve saygınlık kazanmıştır. Yaptığı faaliyetlerle İKV, Türkiye’nin ekonomik ve sosyal kalkınmasına katkıda bulunmak, Türkiye’nin diğer ülkeler ve AB ile ilişkilerini geliştirmesi için çalışmalar yapmak, Türk kamuoyunu bilgilendirmek, kendi hazırladığı ve hazırlattığı çalışmaları yayınlamak, yurt içi ve yurt dışındaki iş dünyası ile işbirliği ve koordinasyonu sağlamak, AB gelişmelerini sürekli takip etmek ve Türkiye’nin tanıtımını yapmak gibi amaçları gerçekleştirmeye çalışmıştır (İKV, 2020).

Genel olarak İKV, iktisadi planlamadan dış ticarete kadar çok geniş bir yelpazede etkinlik göstermek için kurulmuştur. Bu konular içinde Türkiye-AB ilişkileri de önemli bir yer almıştır. 1966 yılında resmen faaliyete giren İKV, kısa süre içinde neredeyse tamamen AB üzerine uzmanlaşan bir kuruluş olmuştur. Bununla birlikte, AB konusunda özel sektörün görüşünü hazırlayan ve onu temsil eden bir kurum halini almıştır. Yani İKV AB konusunda genel olarak özel sektörün görüş ve dileklerini formüle etmeye çalışan bir kurum olmuştur (Tekeli ve İlkin, 1993: 24). AB'deki gelişmeleri ve Türkiye-AB ilişkilerini daha yakından takip etmek için 1984'te Brüksel'de bir temsilcilik açan İKV, kurulduğu andan itibaren Türkiye ile AB arasındaki ilişkileri izlemek, gelişmeler hakkında iş dünyasını bilgilendirmek ve bu alanda araştırmalar yapmak amacıyla kurulan bir kuruluş olmasına rağmen faaliyet alanı dönem içinde büyümüştür (Ergüzeloğlu, 2013: 13).

Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğini her platformda destekleyen İKV, AB üyelik sürecini Türkiye'yi bir gelişim süreci olarak görmüştür. AB'ye tam üyelik hedefini 1 Ocak 2014 olarak belirleyen İKV, tam üyelikle ilgili net bir tarihin verilmemiş olmasından da rahatsızlık duymuştur. 2009 yılında yapılan Genel Kurul toplantısında konuşan başkan Haluk Kabaalioğlu, Türkiye'nin AB tam üyelik hedefinden taviz verilmemesi gerektiğini söylemiştir Ünal Çelep, 2006: 70. Genel olarak hükümetlerle uyumlu hareket eden İKV, diğer kurumlara oranla hükümetleri daha az eleştirmiştir. AB sürecine ilişkin hükümetlerin attığı adımları takdirle karşılayan İKV, AB Bakanlığı ve ABGS'nin kurulmasından sonra sürece fazla dâhil edilmediği için rahatsızlık duymuştur. Türkiye'nin AB'ye tam üye olmasıyla birlikte yeni istihdam alanlarını açılacağını ve genç nüfusun böyle bir ortamda daha iyi değerlendirileceğini düşünen İKV, aynı zamanda Türkiye'de yaşam kalitesinin

artacağını, her alanda belli standart ve kuralların geleceğini, bu sayede daha kaliteli iş yapmanın yolunun açılacağını dile getirmektedir (Cicioğlu, 2013: 187).

1999 Helsinki Zirvesi öncesinde yoğun çalışan, dönemin AB Komisyon Başkanı Romano Prodi ve AB Komisyonun genişlemeden sorumlu komiseri Günther Verheugen ile görüşmeler yapan İKV, kararların olumlu çıkmasında büyük katkı sağlamıştır. 2000 yılında İKV'nin asil üyelerinin toplantısına katılan dönemin Dışişleri Bakanı İsmail Cem yaptığı konuşmada Türk iş dünyası adına AB ile ilişkilerin koordinasyonu İKV'nin görev alanına verdiklerini söylemiştir. Ayrıca İKV Avrupa Parlamentosu'nun temel verilerini içeren bir çalışma yaparak bu çalışmayı Meclis'teki tüm siyasi partilerin yöneticilerine sunmuştur. Diğer yandan İKV, ABGS'nin bir an önce kurulması için hükümete yönelik ciddi girişimlerde bulunmuştur. Bu durumlar İKV'nin hükümetler üzerindeki etkisini artırmıştır. 5 Haziran 2002'de yayımlanan "*Sivil Toplumun Ortak Görüşü*" başlıklı rapor tüm toplumu temsil eden bir iddia taşıması nedeniyle kamuoyunda tartışmalara yol açmıştır. Rapor, AB'ye üyelik sürecini toplum olarak desteklediklerini, tam üyelikle Türkiye'nin demokratik, çağdaş, laik, şeffaf bir hukuk devleti olacağını ve güçlü ve sürdürülebilir bir toplumun ortaya çıkacağını dile getirmektedir. Bunun için Türkiye'nin Kopenhag Kriterlerinde belirtilen yükümlülükleri yerine getirmesi gerekmektedir. Diğer yandan Türk toplumunun yapağı bu reformlarla gelişmesi AB için de önemli fırsat ve kazançlar doğuracaktır. Gelecek neslin daha iyi yetişmesi ve Türk toplumun AB nezdinde hak ettiği değere kavuşması için her türlü çalışmayı yapıp AB'ye tam üye olmak için çaba harcanacağını söyleyen rapor güçlü bir Türkiye için AB'yi gerekli görmüştür (Ergüzeloğlu, 2013: 16). 3 Ekim 2005'te müzakerelerin başlamasıyla birlikte çalışmalarına hız veren

İKV, AB değerlerine ve sistemine olan güçlü inançları nedeniyle devlet organlarından AB'ye ilişkin önceliklerinin hayata geçirilmesini istemiş ve onları etkilemeye çalışmıştır.

Son dönemlerde vize konusu üzerinde de duran İKV, “Vize Şikâyet Hattı Projesi” ve “AB Vize Kodu” çalışmalarını gerçekleştirmiştir. TOBB desteğiyle yapılan Vize Şikâyet Hattı Projesiyle vize işlemleri sırasında Türk vatandaşlarının karşılaştığı sorunların tam bir dökümünün çıkarılması, vize işlemi sırasında istenen belgeler, uygulanan prosedürler, gösterilen muameleler ve diğer karşılaşılan sorunların sistematik ve kategorik olarak belirlenip raporlanarak AB’de sorumlulara sunulmasını içeren bir projedir (İKV, 2009). AB Bakanlar Konseyi ve AB Parlamentosu tarafından Haziran 2009’da kabul edilen 5 Nisan 2010 tarihinde de yürürlüğe giren AB Vize Kodu ise Türkiye henüz Schengen Vize Alanına dâhil olmadığı için AB ülkelerine girişte vize alma yükümlülüğü vardır. Avrupa Vize Kodu ile vize alışlarda, kalış süresinde harç parasında ve istenen evraklarda kolaylıklar ve düzen sağlamak amaçlanmıştır (Özsöz, 2010).

Türkiye’nin AB üyelik sürecini destekleyen İKV, “İmtiyazlı Ortaklık”, seçeneğine karşı çıkmıştır. Melih Özsöz, Türkiye’nin Birliğe tam üyeliğinin bir devlet politikası olduğunu, 1963’te imzalanan Ankara Anlaşması’nın tam üyelik vurgusu yaptığını söylemekte ve “İmtiyazlı Ortaklık” seçeneğini ahde vefa ve Ankara Anlaşması’nın lafzına aykırı bulmaktadır. Türkiye için “İmtiyazlı Ortaklık seçeneğinin 2004 yılında gerçekleşen genişlemeyi takiben Alman lider Angela Merkel ve Fransız lider Nicola Sarkozy tarafından kullanılmaya başlandığını söyleyen Özsöz, Türkiye’nin AB üyesi olmasına kültürel, ekonomik, siyasi sebepler ve kurumsal mekanizmada Türkiye’nin etkin bir konumda olmasından endişe edildiği için öne sürüldüğünü söylemektedir. “İmtiyazlı Ortaklık”

seçeneğiyle Türkiye'nin Avrupalı kimliğinin sorgulandığını söyleyen Özsöz, aynı zamanda Türkiye'ye enerji ve dış politika gibi belli alanlarda daha fazla işbirliğini önermektedir. Özsöz'e göre bu seçenek, söz konusu siyasetçiler tarafından iç politikada Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğine ön yargılı yaklaşan grupların desteğini almak ve iktidarlarını sürdürmek için bir araç olarak kullanılmaktadır. Yani söz konusu siyasetçiler, istihdam, göç ve kimliksel temellerde Türkiye'nin tam üyeliğine ilişkin önyargıların ve endişelerin siyasallaştırılması yoluyla iç politikada popülaritelerini artırmayı hedeflemektedirler. Katılım müzakerelerinin AB Bakanlar Konseyi'nin ve bazı AB üyesi devletlerin siyasi blokajları yüzünden tıkanıldığını ve ağır aksak gittiğini belirten Özsöz, buna rağmen 62. Hükümet Program'ında AB üyeliğinin hedef olması, güçlü bir İletişim Stratejisi ve 2019'a kadar AB'ye uyum için kabul edilmesi öngörülen yasal düzenlemeleri ortaya koyan iki aşamalı bir Eylem Planı ile tamamlanan yeni AB Stratejisi, Türkiye'nin AB yolundaki kararlılığını göstermektedir (Özsöz, 2010). Diğer yandan Türkiye'nin AB için de önemli bir ülke olduğu görülmektedir. Bunun en somut göstergeleri göreve gelmelerinden yaklaşık bir ay sonra Avrupa Komisyonu Başkanı ve iki üyesinin Türkiye ziyareti ve müzakere sürecinin tıkanıklığını gidermek için başlatılan Pozitif Gündem'dir. Özsöz'e göre söz konusu girişimler AB ve Türkiye arasındaki işbirliğini artırmayı amaçlamakta olup kesinlikle katılım sürecine alternatif teşkil etmemektedir (Özsöz, 2010).

Bunun yanında İKV Başkanı Haluk Kabaalioğlu'na göre "İmtiyazlı Ortaklık" seçeneği Türkiye için rencide edicidir. Türkiye'nin 1959 yılından beri Birliğe tam üyelik hedefinin bir devlet politikası olduğunu söyleyen Kabaalioğlu, 1999'da alınan adaylık statüsünden sonra Türkiye'nin önemli reformlar yaptığını 2005 yılında başlayan müzakere sürecinin tam üyelik

için önemli bir adım olduğunu söylemektedir (Euractiv, 2015). Yapılan bu çalışmalardan sonra tam üyelik hedefinden vazgeçip “İmtiyazlı Ortaklık” seçeneğini düşünmenin kabul edilemez olduğunu vurgulamaktadır. Üstelik Türkiye’nin AB ile yasadışı göçten, uluslararası terörizme, ekonomiden enerjiye kadar pek çok alanda işbirliği içinde olduğunu söyleyen Kabaalioğlu tam üyeliği engelleyen vetoların temel sebeplerinden biri olan Kıbrıs sorununun bir an önce halledilip müzakerelerin öndeki tüm engellerin kaldırılması gerektiğini söylemektedir. Bu sayede AB’nin “İmtiyazlı Ortaklık” gibi bir bahanesi de kalmayacaktır (İKV, 2014).

2.4. Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK)

15 Ekim 1961’de İstanbul İşveren Sendikaları Birliği olarak kurulan TİSK, 20 Aralık 1962’de yapılan Genel Kurul Toplantısı’nda Türkiye İşveren Sendikaları Birliği adını almıştır. 1965 yılına kadar merkezi İstanbul’da bulunan TİSK 5 Ağustos 1965’te alınan kararla Ankara’ya taşınmıştır (TİSK, 2020). Yasama, yürütme ve yargı organlarının faaliyetlerini izlemek, etkilemek, kendisine bağlı sendikal kuruluşları bazı alanlarda istediği tarafa çekmek, karşı gruplar, medya, üniversiteler ve siyasi partilerle ilişki içinde olup bir baskı grubu gibi çalışmayı amaçlayan TİSK, genel olarak Avrupa Birliği’ne yönelik olumlu bir tavır sergilemiştir (Cicioğlu, 2013: 119). Türkiye’nin AB’ye tam üye olarak Batı ile bütünleşmesini ulusal ve uluslararası platformlarda savunmak ve bu hedefler doğrultusunda işverenlere düşen görevleri yerine getirmeyi temel ilkesi olarak kabul eden TİSK, AB Müktesebatının “İstihdam ve Sosyal Politika” başlığının kendi çalışma alanı olduğunu belirterek lobi faaliyetleri ve diğer işveren sendikalarıyla oluşturdukları komisyonla Türkiye’nin AB’ye tam üyeliği konusunda çalışmalara devam etmektedir (Karadağ ve Usta, 2011:37).

2001 yılında yayımlanan Ulusal Programda İstihdam ve Sosyal Politika bölümüne ilişkin görüşünü sunan TİSK, AB'nin henüz sosyal politika alanında kapsamlı bir ortak politika oluşturamadığını söyleyerek Ulusal Programda belirtilen hedeflere ulaşmak için gerekli çalışmaların bir an önce başlaması gerektiğini belirtmiştir. Ulusal programa yönelik yaptığı değerlendirmeler ve önerilerle AB'ye oldukça fazla önem verdiği gösteren TİSK, özellikle 21. Olağan Genel Kurul Toplantısında AB'ye yönelik olarak belirttiği “*AB üyeliği hedefinden vazgeçemeyiz*” görüşüyle bunu perçinlemiştir. Diğer yandan 2004 yılı İlerleme Raporu'nu da değerlendiren TİSK, Türkiye ile tam üyelik müzakerelerinin başlanmasının önerilmesini olumlu bulmakla birlikte müzakerelerin açık uçlu olması ve sonucunun önceden garanti edilmemesini ise endişe verici olarak düşünmektedir. Türkiye'nin AB'ye tam üye olmasının hem Türkiye'nin hem de AB'nin menfaatlerine uygun olduğunu söyleyen TİSK, tam üyelikle AB'nin politika gücü, sürdürülebilir büyüme, rekabetin artması gibi alanlara katkı yapacağı inancındadır (Cicioğlu, 2013: 121). Kıbrıs sorununun çözüme kavuşturulmadan Türkiye'nin tam üyelik için atacağı adımların sınırlı olacağını düşünen TİSK, AB ile bütünleşme sürecinin kazan-kazan politikası çerçevesinde düşünülmesi gerektiğini söylemiştir. Müzakere sürecinin başlamasının bile Türkiye'de olumlu getirilerinin olduğunu belirten TİSK, Türkiye'nin genç ve dinamik nüfus yapısının Avrupa'nın yaşlanan nüfus soruna çare olacağını başka bir deyişle tam üyeliğin AB için de faydalı olacağını ifade etmektedir (Cicioğlu, 2013: 125).

Demokratikleşme ve sosyal devlet olma yolunda AB üyeliğini bir araç olarak gören TİSK, “*İmtiyazlı Ortaklık*” seçeneğine ise karşı çıkmaktadır. TİSK bu durumu AB ilkelerine, temel hukuk kurallarına, ahde vefa ilkesine ve

anlaşma metinlerine aykırı bulmaktadır (TİSK, 2013:68). TİSK için AB üyeliği Atatürk'ün hedef gösterdiği çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkmanın aracı ve modernleşme projesi olarak görülmüştür. TİSK, 62. Hükümetin programında da belirtildiği gibi 3 Ekim 2005'te başlayan müzakere sürecinin ağır tempoda seyrettiğini söylemektedir (TC Başbakanlık, 2014: 23-24). Bu sürecin başarısının karşılıklı güven temelli somut adımların atılmasıyla mümkün olacağını söyleyen TİSK, müzakere sürecine ilişkin Türkiye'nin gösterdiği çabalar siyasi engellemeler ve kamuoyu ve liderlerin ön yargılarıyla tıkanıldığını vurgulamaktadır. Buna rağmen TİSK, AB üyeliğinde kazan-kazan unsurunun olduğuna inanmaktadır. Bu yüzden AB liderleri, Türkiye'nin üyeliğini sorgulamaktan, eleştirmekten vazgeçmeli ve bazı üyeler tarafından koyulan vetolar kaldırılmalıdır. Çünkü TİSK, Türkiye'nin AB'nin desteği olmadan reform sürecinde ilerlemesinin zor olduğuna inanmaktadır. TİSK için müzakere süreci yavaş ilerlese de devam etmelidir. Ayrıca bu süreçte sadece devletlerin değil özel sektör ve STK'ların da etkin katılımının gerekli olduğu vurgulanmaktadır. Diğer yandan TİSK, Türkiye'nin tam üyelik hedefinden vazgeçmeden Gümrük Birliği'nden ayrılıp onu STA'ya çevirmenin zor olduğunu düşünmektedir. Çünkü TİSK için Gümrük Birliği tam üyelik yolunda bir aşama olmuştur. Bu yüzden Gümrük Birliği konusunda var olan vize, taşıma kotaları, STA ile ilgili sorunların çözümü sağlanmalıdır. Bu sorunların çözümü için de TİSK, AB'nin "İmtiyazlı Ortaklık" seçeneği gibi alternatif modeller üzerinde durmak yerine Türkiye'nin tam üyeliği konusunda net tarih vermesinin gerekli olduğunu söylemektedir (TİSK, 2014: 5).

3. SONUÇ

Türkiye'de iş dünyası genel olarak AB bütünleşme sürecini ve Türkiye'nin AB üyelik sürecini desteklemektedir.

Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecini milli bir politika olarak düşünen iş dünyası, Türkiye'nin uluslararası sistemde saygınlığının olması, ekonomik, siyasi ve sosyal açılardan istikrara kavuşması, rekabet düzeyinin artması, demokratikleşmesi ve modern bir toplum olması için gerekli görmüştür. Çünkü iş dünyası için AB, ekonomik kalkınma, siyasi istikrar, toplumsal istikrar ve krizlerle başa çıkma konusunda etkili bir yapı olarak düşünülmüştür. Bu nedenle AB üyelik sürecinin yakından takip edilmesi ve sürekli gündemde tutulması için raporlar hazırlanmış ve yurt dışında temsilcilikler açılmıştır.

AB'ye tam üyelik dışında İmtiyazlı Ortaklık gibi alternatif olarak ortaya atılan modellere ise şiddetle karşı çıkan iş dünyası, AB üyeliğinin Türkiye için bir devlet politikası olduğunu söylemiş ve başka bir yolu kabul edilmez bulmuşlardır. Üstelik böyle alternatif bir modelin Ankara Anlaşması ve ahde vefa ilkesine de aykırı olacağını dile getiren iş dünyası AB'yi eleştirerek müzakere sürecinin siyasi engellemeler ve bazı önyargılar nedeniyle tıkandığını vurgulamışlardır.

Bununla birlikte iş dünyası hükümeti de bu sürecin devam etmesi ve tam üyeliğin gerçekleşmesi için önerilerde bulunmuşlardır. İş dünyası, Türkiye'nin tam üyelikle birlikte ekonomik, siyasi, sosyal, kültürel pek çok alanda daha istikrarlı ve güvenli bir devlet olacağını ve daha kolay gelişeceğini belirterek hükümeti eleştirmekten ve zaman zaman baskı uygulamaktan da geri kalmamıştır. Çünkü iş dünyası için Türkiye'nin gelişmesi, her durumda rekabet edebilir bir halde olması ve krizlerle kolaylıkla baş edilmesi AB üyeliği ve AB değerlerinin benimsenmesine bağlanmıştır.

KAYNAKÇA

- BORA, Tanıl (2002), “Türkiye’de Meslek Kuruluşları: Kamu, Sivil ve Millinin Muğlak Kesişim Alanları“, Y. Serasimos (ed.), *Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- CİCİOĞLU, Filiz (2013), *Sivil-Toplum-Dış Politika İlişkisi Çerçevesinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Türkiye’nin Avrupa Birliği Politikasına Yaklaşımı*, AB Bakanlığı Yayınlanmış Doktora Tezi, Milimetrik Grup, Ankara. Demokratikleşme, sivil Toplum ve Sendikalar”, *Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 16, Sayı 3, s. 29-52.
- ERGÜZELOĞLU, Esra (2013), “Avrupa Birliği Yönetişim Modelinde Bir Türk Aktör: İktisadi Kalkınma Vakfı“, *Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Tartışma Metinleri*, Sayı 56, s. 1-15.
- EURACTIV (2015), “İKV Başkanı Kabaalioğlu: Merkel’in İmtiyazlı Ortaklık’tan söz etmesi rencide edici”, <http://www.euractiv.com.tr/ab-ve-turkiye/article/ikv-merkelin-imtiyazli-ortakliktan-sozetmesi-rencide-edici-009482>
Görüşleri, Ankara.
- GÜRPINAR, Bulut (2006), “Türk Dış Politikasında Bir Aktör: TÜSİAD“, E. Doğan ve S. Mazlum (der.), *Sivil Toplum ve Dış Politika*, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- İKV (2009), “Vize Şikayet Hattı Projesi Final Raporu Yayınlandı”, [http://www.ikv.org.tr/icerik.asp?konu=ikvfaaliyetleri&id=2607&baslik=%93V%DDZE%20%DE%DDKAYET%](http://www.ikv.org.tr/icerik.asp?konu=ikvfaaliyetleri&id=2607&baslik=%93V%DDZE%20%DE%DDKAYET%20)

20HATTI%94%20PROJES%DD%20F%DDNAL%20R
APORU%20YAYIMLANDI.

İK V (2014), “İK V Basın Toplantısı: Yönetim Kurulu Başkanı Ömer Cihad Vardan’ın Konuşması”, [http://www.ikv.org.tr/images/upload/data/files/ikv_yonetim_kurulu_baskani_omer_cihad_vardanin_konusmasi-web\(1\).pdf](http://www.ikv.org.tr/images/upload/data/files/ikv_yonetim_kurulu_baskani_omer_cihad_vardanin_konusmasi-web(1).pdf).

İK V (2020), “Hakkımızda”, <http://www.ikv.org.tr/icerik.asp?konu=ikv&baslik=Hakkımızda>.

KARADAĞ Ahmet ve USTA, Sefa (2011), “Avrupa Birliği’ne Üyelik Sürecinde Türkiye’de

KEYMAN, Fuat, ERDEM, Tarhan ve AĞIRDİR, Bekir (2013), *Türkiye’nin Demokratikleşmesi İçin Kapsamlı Bir Siyasi Parti ve Seçim Sistemi Reformu Önerisi*, İstanbul Politikalar Merkezi, İstanbul.

ÖZSÖZ, Melih (2010), “AB Vize Kodu 5 Nisan 2010 Tarihinde Yürürlüğe Girdi”, *İK V Değerlendirme Notu*, Sayı 13, <http://www.ikv.org.tr/icerik.asp?konu=haberler&baslik=YEN%DD%20AB%20V%DDZE%20KODU%20Y%D CR%DCL%DC%D0E%20G%DDRD%DD&id=2668>.

T.C. Başbakanlık (2014), *62. Hükümet Programı*, Ankara.

TEKELİ, İlhan ve İLKİN, Selim (1993), *Türkiye ve Avrupa Topluluğu Ulus Devleti’nin Aşma Çabasındaki Avrupa’nın Türkiye’ye Yaklaşımı*, 1. Kitap, Ümit Yayınları, Ankara.

TEPAV (2008), “AB Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı 2008 TEPAV Görüşü“, http://www.tepav.org.tr/upload/files/1271312193r4832.AB_Muktesebatinin_Ustlenilmesine_Iliskin_Turkiye_Ulusal_Programi__2008__TEPAV_Gorusu.pdf.

TİSK (2013), *25. Genel Kurul Çalışma Raporu*, Ankara.

- TİSK (2014), *Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu'nun AB Sürecine İlişkin*
- TİSK (2020), “Tisk Tarihçe”, <http://tisk.org.tr/tr/Tisk-Tarihce>.
- TOBB (2011), “Avrupa Komisyonu 2010 Yılı Türkiye İlerleme Raporu: Katılım Sürecinin Neresindeyiz?”, <http://www.tobb.org.tr/AvrupaBirligiDairesi/Dokumanlar/RaporlarYayinlar/desifre%20-%20AVRUPA%20KOM%C4%B0SYONU%202010%200%C4%B0LERLEME%20RAPORU%20S%C3%9CREC%C4%B0N%20NERES%C4%B0NDEY%C4%B0Z%20TOPLANTISI%2023%2011%202010.pdf>
- TOBB (2018), “Türkiye-AB iş dünyasından diyalog projesi”, <https://www.tobb.org.tr/Sayfalar/Detay.php?rid=23714&lst=MansetListesi>.
- TOBB (2020), “Amacı ve Yapısı”, <http://www.tobb.org.tr/Sayfalar/AmaciveYapisi.php>
- TÜRK, Eylem (2008), *Avrupa Birliği Sürecinde Sivil Toplumun Önemi ve TÜSİAD'ın Rolü*, Kadir Has Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- TÜSİAD (2002a), “Türkiye: Nasıl Bir Gelecek?”, <http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2002/05/29/132432.asp>.
- TÜSİAD (2002b), “Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri ve AB Kopenhag Siyasi Kriterleri: Görüşler Öncelikler S. 3-4: Ölüm Cezası, Kültürel Yaşam ve Bireysel Özgürlükler”, <http://www.tusiad.org/bilgi-merkezi/raporlar/turkiyede-demokratiklesme-perspektifleri-ve-ab-kopenhag-siyasal-kriterleri-gorusler-ve-oncelikler-no--3-4-olum-cezasi-kulturel-yasam-ve-bireysel-ozgurlukler/>.

- TÜSİAD (2008), “Avrupa iş Dünyası’nın Krizden Çıkış Planı’nda Türkiye’nin AB Üyeliği öncelikler arasında yer alıyor”, <https://tusiad.org/tr/tum/item/1546-avrupa-is-dunyasinin-krizden-cikis-planinda-turkiyenin-ab-uyeligi-oncelikler-arasinda-yer-aliyor>
- TÜSİAD (2014), “1 Ocak 2014 Tarihinde Avrupa Birliği’ne Tam Üyelik Hedefine Doğru: Güçlü Demokrasi, Güçlü Sosyal Yapı ve Güçlü Ekonomi”, http://www.tusiad.org/_rsc/shared/file/secimrapor.pdf
- TÜSİAD (2020), “TÜSİAD Tarihçe”, <https://tusiad.org/tr/tusiad/tarihce>.
- UZUN, Cem Duran “Anayasa Önerilerinde Siyasi Partilerin Finansmanı ve Yeni Bir Öneri“, *TBB Dergisi*, Sayı 94, s. 235-258.
- ÜNALP ÇEPEL, Zuhâl (2006), *Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne Tam Üyelik Sürecinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Birliği Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- YILMAZ, Muharrem (2013), “Yeni Bir Dönemin Eşiğinde”, *Görüş*, Sayı 77, s. 10-12.